

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této elektronické publikace nesmí být reprodukována nebo šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu vykonavatele majetkových práv k dílu, kterého je možné kontaktovat na adrese: Nakladatelství Masarykovy univerzity Munipress, Rybkova 19, 602 00 Brno.

All rights reserved. No part of this e-book may be reproduced or transmitted in any form or by any means without prior written permission of copyright administrator which can be contacted at Masaryk University Press, Žerotínovo náměstí 9, 601 77 Brno.

Morava jako multietnický organismus: problémy jazyka a identity v letech 1848–1918

Jiří Malíř

Problematika formování moderního národa a vzniku nacionalismu je vlastní jak filozofům, tak historikům a má své významné místo také v díle filozofa Jana Zouhara.¹ Malým příspěvkem k otázce podmínek a okolností formování moderního českého národa v dlouhém 19. století by měl být tento text, který se zaměřuje na osvětlení některých důležitých stránek vývoje jazykových a národnostních poměrů na Moravě v letech 1848–1918, vyznačujících se oproti Čechám řadou specifík. Morava podobně jako řada zemí habsburské monarchie se v době sílícího nacionalismu nevyznačovala etnickou homogenitou, ale tvořila svébytný multietnický organismus, který lze nahlížet z mnoha zorných úhlů a zkoumat v různých rovinách, neboť multietnicita v habsburské monarchii měla obrovskou rozmanitost.² Nebyla dána jen značným počtem různých etnik, která na území monarchie žila a postupně se přetvářela v národně uvědomělé společnosti,³ ale hlavně mnohotvárností jejich vzájemných vztahů a jejich proměnlivostí. Při zkoumání multietnicity tedy nejde jen o otázku kdo spolu žil, ale jak spolu žil.

Vyjdeme-li z tohoto chápání problematiky, je jasné, že i tam, kde spolu sídlila jen dvě nebo tři etnika, je možno narazit na množství podob multietnických vztahů. Stačí jen připomenout Jiřím Kořalkou formulovanou tezi o geografické podmíněnosti vztahu většiny a menšiny.⁴ Podle ní charakter vztahů mezi jednotlivými národnostmi záleží na tom, zda vztah většina–menšina zkoumáme v měřítku

- 1 Srov. z poslední doby Jan Zouhar, *O Masarykovi*, Brno: Academicus 2009; též, Česká otázka a problém malého národa, in Jan Svoboda – Aleš Prázný (eds.), *Česká otázka a dnešní doba*, Praha: Filosofie 2017, s. 137–153; též, Nesamozřejmost národa a nesamozřejmost filozofie, in *Sborník třinácti: mezi generacemi*, ed. Ivo Pospíšil, Brno: Galium 2019, s. 191–212.
- 2 K národnostnímu složení monarchie zejména viz Adam Wandruschka – Peter Urbanitsch (eds.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. III, 1–2, *Die Völker des Reiches*, Wien: ÖAW 1980.
- 3 K pojmům „etnikum“, „etnos“, „etnický“ na jedné straně a „národ“, „národnost“, „národní společnost“ na straně druhé srov. Základní pojmy etnické teorie, *Český lid* 78, 1991, č. 4, s. 237–256.
- 4 Jiří Kořalka, *Češi v habsburské říši a v Evropě. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha: Argo 1996, s. 143–149.

celostátním, zemském, regionálním či obecním. Takto pojato, např. Češi byli na úrovni státu menšinou, v českých zemích zase většinou, v pohraničních regionech českých zemí opět menšinou a v jednotlivých obcích buď většinou, nebo menšinou. Do těchto různých rovin vzájemných vztahů navíc výrazně zasahovaly procesy spojené s modernizací – národotvorné, demokratizační, sociálně a kulturně emancipační, sekularizační atd., které ovlivňovaly podobu mezietských vztahů v čase i prostoru.

Tyto vztahy byly samozřejmě, ale ne výlučně, ovlivňovány také početní velikostí jednotlivých etnických skupin žijících na Moravě a jejich sídelní strukturou. Rakouské statistiky, jak známo, rozlišovaly rozličné jazykově-etnické skupiny obyvatelstva, ale jen na základě údajů o obcovací řeči (Umgangssprache), které vypovídaly o jazykově etnické příslušnosti jen velmi přibližně, protože údaj o obcovací řeči neznamenal automaticky etnickou nebo národní příslušnost.⁵ Přesto lze podle obcovací řeči v hrubých obrysech usuzovat na jazykově etnickou skladbu Moravy a na její proměny. Obyvatelé s českou obcovací řečí měli v zemi takřka 3/4 většinu, tvořili 70,41 % obyvatel Moravy (1880) a později 71,75 % (1910). Jejich podíl na celkovém počtu obyvatel Moravy byl výhodnější než Čechů v Čechách, kde česky hovořící obyvatelé měli jen asi 2/3 převahu kolísající od 62,78 % do 66,54 %.⁶ Období 1880–1910, charakterizované vzestupem nacionalismu, pro které jsou k dispozici moderně koncipované statistiky, nepřineslo do poměru české většiny a německé menšiny na Moravě závažnější změny. Mírný pokles o 1,76 %, který tehdy zaznamenala německá menšina, nebyl nijak dramatický. Z této ztráty těžilo obyvatelstvo s českou obcovací řečí jen asi jedním procentem. Spíše než demografickými příčinami byla tato změna způsobena přesuny bilingvních jedinců od jedné k druhé obcovací řeči. Asi půl procenta ztráty v případě německojazyčného obyvatelstva lze přičíst na vrub početního vzestup polsky hovořících obyvatel. Jejich podíl na obyvatelstvu se v letech 1900 a 1910 zvýšil asi na 0,5 %, a to hlavně díky imigraci Poláků ze Slezska a Haliče na průmyslové Ostravsko.⁷ Zcela

5 K charakteru rakouských statistik srov. Pavel Kladiwa – Dan Gawrecki – Petr Kadlec – Andrea Pokludová – Petr Popelka, *Národnostní statistika v českých zemích 1880–1930. Mechanismy, problémy a důsledky národnostní klasifikace* I, Praha: NLN 2016.

6 Více viz Jiří Kořalka, *Češi v habsburské říši a v Evropě...*, s. 140–141.

7 Blanka Pitronová, Vývoj národnostní struktury obyvatel Ostravska v období kapitalistické industrializace (do r. 1914), *Slezský sborník* 72, 1974, s. 17–38; Emil Brix, Sprache und nationale Emantipation. Die Nationalitätenstatistik in der Habsburgermonarchie am Beispiel des Mährisch-Schlesischen Industriegebietes, *Etudes Danubiennes* 1, 1985, s. 118–140.

zanedbatelný byl počet obyvatel s chorvatskou obcovací řečí a etnická skupina Romů, kteří byli v 19. století označováni jako Cikáni.⁸

Po staletí žili na Moravě taktéž židé, kteří však nebyli ve statistikách uváděni jako zvláštní jazyková skupina, ovšem podle údajů o náboženské příslušnosti lze zjistit, že se k židovskému (israelitskému) vyznání hlásila ve 2. polovině 19. století asi dvě procenta obyvatel Moravy. Jejich většina se jazykově a kulturně hlásila k německví. Proces asimilace židovské menšiny do českého jazykového a kulturního prostředí, který se ke konci století prosazoval v Čechách, byl na Moravě méně výrazný. V roce 1910 uvádělo 82 % občanů židovského vyznání na Moravě za svou obcovací řeč stále němčinu. Na tom nic nemění skutečnost, že ve 14 z 27 židovských politických obcí na Moravě se koncem století více než polovina jejich obyvatel hlásila k české obcovací řeči, což bylo způsobeno stěhováním nežidovských obyvatel do židovských obcí a naopak.⁹

Všechna tato holá čísla naznačují kvantitativní poměr mezi většinovým a menšinovým obyvatelstvem Moravy, ale říkají jen velmi málo o kvalitě tohoto vztahu a o charakteru společného života Čechů, Němců a židů na Moravě. Důležitou roli jistě hrála skutečnost, že jednotlivá etnika sídlila na Moravě v teritoriálně málo sevřených oblastech, než tomu bylo např. v Čechách. Kromě několika soudních okresů na severu (Dvory, Libavá, Rýmařov, Fulnek, Uničov, Šumperk, Svitavy, Moravská Třebová) a jihu (Dačice, Mikulov, Pohořelice, Vranov, Jaroslavice) Moravy, které byly osídleny takřka jednoduše jazykově německým obyvatelstvem, se ostatní oblasti, a to i ve vnitrozemí, vyznačovaly tím, že většinové česky hovořící obyvatelstvo bylo zastoupeno i ve větších nebo menších enklávách německy hovo-

8 Jiří Malíř – Milan Řepa, *Morava na cestě k občanské společnosti* (Vlastivěda moravská. Země a lid, sv. 8, Dějiny Moravy III, sv. 2), Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně – Historický ústav AV ČR 2018, s. 164–167.

9 Jiří Malíř, Nacionalizace obecní samosprávy a limity demokratizace komunální politiky před rokem 1914 na příkladu Moravy, in *Documenta Pragensia* XIV, Praha: Scriptorium 1997, s. 75–93, zde s. 83–84, 90–91. Celkově viz Theodor Haas, *Die Juden in Mähren. Darstellung der Rechtsgeschichte und Statistik unter besonderer Berücksichtigung des 19. Jahrhunderts*, Brünn 1908; Emil Goldmann, Die politischen Judengemeinden in Mähren, *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung* 7, 1898, s. 557–595; Hugo Gold, *Die Juden und Judengemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart*, Brünn 1929; Tomáš Pěkný, *Dějiny Židů v Čechách a na Moravě*, Praha: Sefer 1993; *Moravští židé v rakousko-uherské monarchii (1780–1918)*, XXVI. Mikulovské sympozium 2000, Brno 2003; Pavel Kocman – Helmut Teufel, Od náboženství k národnosti – Přehled dějin židovské menšiny na Moravě do r. 1918, in *Morava jako zrcadlo Evropy. Etnické menšiny na Moravě do roku 1918*, XXXI. Mikulovské sympozium 2010, Brno 2011, s. 41–103; Michael L. Miller, *Moravští židé v době emancipace*, Praha: NLN 2015.

řících obyvatel, soustředěných buď v tzv. německých jazykových ostrovech, nebo v jednotlivých geograficky roztroušených národně smíšených městech a obcích.¹⁰

Určité specifikum sídelních poměrů na Moravě oproti Čechám představovaly právě četné tzv. německé jazykové ostrovy, které pro svou malou rozlohu a teritoriální i etnickou nekompaktnost a obklíčení českým živlem nemohly zdaleka hrát onu roli, jakou hrála tzv. německá uzavřená jazyková území v Čechách.¹¹ Byly většinou tvořeny jen několika málo obcemi, zatímco širší okolí bylo převážně české, ale i uvnitř těchto jazykových ostrovů často žila početná česká menšina. Platí to i o nejvýznamnějších jazykových ostrovech – brněnském, olomouckém, jihlavském, vyškovském, hřebečském na Svitavsku (Schönhengstgau) a kravařském na Novojičínsku (Kuhländchen). Navíc se mnohdy ani nekryly s hranicemi stávajících správních jednotek (politických okresů), v některých případech dokonce sahaly přes zemské hranice (jihlavský a hřebečský jazykový ostrov). Snahy sladit hranice jazykových ostrovů s hranicemi administrativními pomocí změny hranic okresů, jak o to usilovali např. jihlavští Němci, se nezdařily.¹² Stejně tak zůstalo bezvýsledným úsilí posílit německé jazykové ostrovy asimilací okolních smíšených nebo většinově českých obcí.

Specificky se tak utvářel poměr mezi Čechy, Němci a židy také na lokální úrovni, v jednotlivých moravských obcích a zejména městech. Roku 1890 z 307 moravských měst a městeček bylo jen 50 s výlučně českým a 36 s výlučně německým obyvatelstvem.¹³ Ostatní byla národnostně smíšená. Největší a nejvýznamnější města, zvláště na severní, ale také na jižní a střední Moravě (Brno, Olomouc, Jihlava, Znojmo, Šumperk, Mohelnice, Mikulov ad.), měla německou většinu obyvatel, která ovládala obecní samosprávu. Ale také radnice řady měst, v nichž mělo

10 Jiří Malír, Problémy výzkumu národnostních menšin na příkladu německé menšiny na Moravě v 19. století, in *Morava jako zrcadlo Evropy...*, s. 9–20.

11 K jazykovým ostrovům na Moravě viz Jan Bárta-Zahrádecký, *Německý ostrov brněnský*, Zábřeh 1912; František Pražák, České a německé menšiny na Moravě, *Naše doba* 20, 1913, s. 269–277; Johanna Spunda, Die verlorenen Inseln. Ein Beitrag zur Erforschung der nationalen Auseinandersetzung und Urvolkung in Mittelmähren, *Bohemia* 2, 1961, s. 357–413; 3, 1962, s. 273–360; Marie Macková, Hřebečsko – region, který zmizel, in *Scientific papers of the University of Pardubice*, Series C, Faculty of Humanities, Supplement 3 (Evropa – kultura – region), Pardubice 2000, s. 131–137; Milan Myška, Kravařsko/Kuhländchen (ke sporům o původ názvu a vymezení Kravařska), *Sborník prací FF Ostravské univerzity C* 213, Literární věda, č. 5. Ostrava 2004, s. 99–122; Karel Mlateček, Několik poznámek k nejstarším dějinám vyškovského německého jazykového ostrůvku, in *Morava jako zrcadlo Evropy...*, s. 29–40.

12 Tomislav Potocký, *Národnostní vztahy v Jihlavě od 2. třetiny 19. století do r. 1918* (diplomová práce obhájená na FF MU), Brno 1997, s. 7–8.

13 Srov. *Obyvatelstvo měst a městeček v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Dle nejnovějšího sčítání lidu sestavil Antonín J. Zavadil, Kutná Hora 1891.

většinu českojazyčné obyvatelstvo, byly v důsledku volebního systému do obcí, který zvýhodňoval dobře situované a vzdělané skupiny obyvatel, v rukou německé menšiny (Uherské Hradiště, Kroměříž, Třebíč, Prostějov, Hranice, Lipník ad.). Pod kontrolu většinové české národnosti se radnice většiny těchto měst postupně dostávaly teprve od konce 80. let, a hlavně až na přelomu století, kdy celkový vzestup české společnosti přivedl mezi oprávněné voliče přece jen větší počet česky hovořících a smýšlejících obyvatel.¹⁴

Významnou roli v moravských městech hrálo židovské obyvatelstvo, které v obecních volbách často tvořilo jazýček na vahách mezi Čechy a Němci. Protože většinou židé volili německé kandidáty, české projevy antisemitismu měly na rozdíl od antisemitismu části moravských Němců převážně národně politický a hospodářský podtext. Ve městech, která se vyznačovala větším počtem česky mluvícího obyvatelstva, jako byly Prostějov, Uherské Hradiště, Uherský Brod, se část židovských obyvatel přikláněla na českou stranu a přispěla tak v 80. a 90. letech k vítězství příslušníků českého národně politického tábora.¹⁵

Charakter osídlení a demografický vývoj přispěly k tomu, že moravští Němci nebyli tak vřelými zastánci zřízení uzavřených jazykových území jako Němci v Čechách a oproti nim namísto teritoriální autonomie usilovali o autonomii personální. Byli také více ochotni k národnostnímu kompromisu než Němci z Čech. Dokonce i v době války, kdy německé požadavky mohly být formulovány radikálněji, odmítali němečtí politici z Moravy na rozdíl od českých Němců teritoriální princip řešení národnostní otázky: „*Die nationale Trennung kann in Mähren keines falls auf territorialer Grundlage, sondern nur individuell auf Grund des nationalen Katasters durch geführt werden,*“ psali v roce 1917 v dokumentu určenému pro Německý nacionální svaz (Deutscher Nationalverband) ve Vídni.¹⁶

Na zemské úrovni byly národnostní poměry na Moravě ve značné míře poznamenány také skutečností, že rozpor mezi početností jednotlivých etnik a rozsahem jejich politické participace byl mimořádně velký a dlouhodobý. Nejen samospráva

14 Jiří Malíř, *Obecní samospráva a národnostní problematika na Moravě před r. 1914*. 10 poznámek k „boji o radnice“ moravských měst, in *Národnostní problémy v historii měst*, Prostějov 1993, s. 75–87. Viz též Jiří Malíř, *Nacionalizace...*, s. 75–93; Pavel Kladiwa – Andrea Pokludová – Renata Kafková, *Lesk a bida obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914*, díl II/1–2, Ostrava: Universitas Ostraviensis 2008–2009.

15 Jiří Malíř, *Obecní samospráva...*, s. 84.

16 *Richtlinien für die Ausgestaltung der Landes- und Gemeindeverfassung im Lande Mähren*, in Haus-Hof- und Staatsarchiv in Wien, Pozůstalost Gustava Grosse, kart. 4, fol. 567. Viz též Jiří Malíř, *Země, stát a národ v české a německé politice na Moravě 1848–1918*, in *Ústřední moc a regionální samospráva*, XXIII. Mikulovské symposium 1993, Brno 1995, s. 215–227.

řady národně smíšených měst byla v rukou německých elit až do r. 1918, ale také na moravském zemském sněmu zůstávali Češi po desetiletí v menšině. Početně zůstal poměr českého a německého obyvatelstva přibližně 3:1, ale poměr českých a německých zemských mandátů zůstal téměř čtvrt století v neprospěch českého politického zastoupení, a to 1:1,4. Tento poměr se vyrovnal až v polovině 80. let, kdy poměr českých a německých poslanců na zemském sněmu byl zhruba 1:1, a ve prospěch Čechů se v poměru 1,1:1 obrátil počátkem 20. století a na početní poměr českých a německých poslanců 73:46 se změnil až po tzv. Moravském vyrovnání r. 1905, které kromě jiného přinášelo kompromisní volební reformu.¹⁷

Během celé existence Moravského zemského sněmu tak rozhodovali o sněmovní většině anacionální šlechtičtí poslanci z velkostatkářské kurie. Ani skutečnost, že politická reprezentace obou národností na Moravě hledala oporu v národně politických střežových organizacích mimo hranice země (německá reprezentace ve Vídni, česká v Praze), nemohla na tomto rozložení sil mnoho změnit. Naopak, moravští Němci, aby udrželi mocenský status quo, a moravští Češi, aby získali k počtu obyvatel přiměřenější a spravedlivější zemské zastoupení, byli stále více odkázáni na dohodu mezi sebou navzájem.

Tato situace byla podmíněna tím, že proces nacionalizace a parlamentarizace zastihl obě národnosti na odlišném stupni a úrovni sociálně-ekonomického vývoje. Staré společenské elity, které se většinou kulturně a jazykově profilyvaly německy, byly za dynamické modernizace všech oblastí života postupně během posledních desetiletí existence habsburské monarchie nahrazeny moderně členěnou společností. Ta však byla už nacionálně rozpolcena, resp. se vytvořily dvě paralelně strukturované národní formace, přičemž česká navzdory původní absenci některých společenských vrstev a skupin tento handicap do r. 1914 vyrovnala a stala se „úplnou“, kompletní společností.¹⁸ Protože ale dlouho zůstávala bez odpovídajícího politického zastoupení, byl jí vlastní větší zájem na společenských a politických

17 Srov. Jiří Malíř, *Der mährische Landtag*, in Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch (eds.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. VII: *Verfassung und Parlamentarismus*. 1. Teilband: *Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften*; 2. Teilband: *Die regionalen Repräsentativkörperschaften*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 2000, s. 2057–2103; Jiří Malíř, *Zemský sněm na Moravě v letech 1861–1918*, in Jiří Malíř a kol., *Biografický slovník poslanců Moravského zemského sněmu*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2012, s. 11–55.

18 Jiří Malíř, *Zur Frage der „Vollständigkeit“ und Artikulation der tschechischen Gesellschaft in Mähren vor 1914*, *SPFFBU*, C-40, 1993, s. 63–79; též, *Bürgertum in Mähren zwischen Prag und Wien*, in Hannes Stekl – Peter Urbanitsch – Ernst Bruckmüller – Hans Heiss (eds.), *„Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit“*. *Bürgertum in der Habsburgermonarchie II*, Wien–Köln–Graz 1992, s. 94–111; Jiří Malíř – Milan Řepa, *Morava na cestě...*, s. 253–255.

změnách než v mocensky a politicky saturované německé společnosti na Moravě, již jakékoliv reformy mohly přinést jen ohrožení dosavadního výhodného mocenského postavení.

O tom, že směřování k národně rozdělené společnosti nebylo důsledné, svědčí skutečnost, že kromě obyvatel, již se vymezovali jako Češi nebo Němci, byli dlouho do konce 19. století na Moravě zastoupeni také lidé, kteří se nepřidávali k žádnému z národně politických táborů. Příčiny a motivy postojů těchto „lidí mezi“ (Leute dazwischen) či „národních utrakvistů“ (nationale Utraquisten) nebo „národně lhostejných“, jak bývají v literatuře nazýváni, a jejich další osudy byly různé.¹⁹ Často šlo o národně lhostejné příslušníky nižších vrstev, pro něž byly profesní, lokální či konfesionální vazby důležitější než nacionální a jimiž nebyl jazyk vnímán jako jednoznačný příznak národní příslušnosti. Větší rozptýlenost a těsnější soužití Čechů a Němců na Moravě ve spojení s uchováním tradičnějších kulturních a regionálních zvláštností²⁰ se odrazily v setrvačnosti přednacionálního vědomí a v přetrvávání lokální identifikace i zemského cítění na úkor důsledného a razantního prosazování jasného nacionálního uvědomění. Známý je případ vůdce Národní strany na Moravě A. Pražáka, který ve svých pamětech, ostatně napsaných v 80. letech německy, vzpomínal na své nerozvinuté národní cítění v roce 1848 slovy: „...*obwohlicher stall mählich mich als Slave fühlte, während ich in der Tat früher eine Art Neutrum war.*“²¹ Ještě i později v 80. letech nebyly neobvyklé po-

19 Srov. nepublikované texty referátů z 2. kolokvia „Die Leute dazwischen“, které bylo v rámci kolokvií „Tschechen und Deutsche 1780–1947“ organizováno Studijní skupinou českých a německých historiků 21.–24. 1. 1991 v Bad Homburgu. Viz též příklady z jiných měst a regionů: Robert Luft, Nationale Utraquisten in Böhmen. Zur Problematik „nationaler Zwischenstellungen“ am Ende des 19. Jahrhunderts, in Maurice Godé – Jacques Le Rider – Françoise Mayer (eds.), *Allemands, Juifs et Tschèques a Prague – Deutsche, Juden und Tschechen in Prag 1890–1924*, Montpellier: Université Paul-Valéry 1996, s. 37–51; Robert Luft, Zwischen Tschechen und Deutschen in Prag um 1900. Zweisprachige Welten, nationale Interferenz und Verbindungen über ethnische Grenzen, in Brücken Neue Folge 4, hrsg. von Michael Berger, Kurt Krolop, Maria Papsónová, *Germanistisches Jahrbuch Tschechien – Slowakei*, Berlin–Prag–Prešov 1996, s. 143–169; týž, Sprache und Nationalität an Prager Gymnasien um 1900, in Klaas-Hinrich Ehlers – Steffen Hohne – Václav Maidl – Marek Někula (eds.), *Brücken nach Prag. Deutschsprachige Literatur im kulturellen Kontext der Donaumonarchie und der Tschechoslowakei*. Festschrift für Kurt Krolop zum 70. Geburtstag, Frankfurt a. M.: Peter Lang 2000, s. 105–122; Jeremy King, Od Budweiserů k Čechům a Němcům, *Jihočeský sborník historický* 71, 2002, s. 81–97; Jeremy King, *Budweisers into Czechs and Germans*, Princeton: University Press 2003.

20 Etnografická rozrůzněnost Moravy hrála přitom ve srovnání s Čechami také důležitou roli. Srov. Václav Frolec, Etnografické skupiny a moravanství, *Jižní Morava* 27, 1991, sv. 30, s. 223–258.

21 František Kameníček (ed.), *Paměti a listář dra Aloise Pražáka 1*, Praha: Česká akademie věd a umění 1926, s. 8.

stoje, jakými se vyznačovali někteří občané města Místek, když prohlašovali: „*My jsme nesú ani Češi ani Němci, my sme sú Mistečani.*“²²

V Brně, kde se značný počet obyvatel města alespoň při běžném dorozumívání domluvil oběma jazyky a kde soužití obyvatel zvláště nižších vrstev bylo velmi těsné,²³ se hranice mezi nimi setřely do té míry, že společně vytvářely specifickou sociální skupinu zvanou „brněnské plotna“, vyznačující se smíšeným dialektem (hantecem) a prvky zvláštní lokální identity a tvořící – s nadsázkou řečeno – „brněnskou národnost“.²⁴

Kromě těchto národně indiferentních a bilingvních skupin obyvatel, pro něž byly lokální a sociální i rodinné vazby důležitější než nacionální, byly na Moravě silně zastoupeny skupiny obyvatel, které se vědomě odmítaly ztotožnit s jednou nebo druhou národností: šlo zejména o úředníky, důstojníky či část šlechty. Jejich loajalita k panovníckému rodu a jeho domu byla spojena s loajalitou vůči zemi a s odmítáním národního partikularismu. Relativní váha těchto vědomě anacionálních skupin na Moravě se viditelně projevila mimo jiné v existenci Střední strany velkostatkářů, která jako šlechtická strana byla jazýčkem na vahách jak mezi konzervativními a liberálními šlechtickými velkostatkáři, tak mezi Čechy a Němci v zemi.²⁵ Pro různé světonázorové a zájmové důvody neoptovaly pro jednu z obou národností další skupiny obyvatel Moravy, např. internacionální dělnické sociálně demokratické hnutí, určitou dobu také katolické hnutí a v jazykově smíšených obcích také mnozí židé.

Nerozvinutost národního uvědomění části obyvatel Moravy, patrná ještě v 2. polovině 19. století, umožňovala situaci, v níž docházelo k národní konverzi. Někdy

22 Lenka Balášová, *Národně osvobozené snahy ve městech Frýdku a Místku v druhé polovině 19. století* (dipl. práce), Brno: FF MU 1991, s. 38. K složitosti procesu národní identifikace srov. Jiří Malíř, K prosazování národní identity na Moravě ve druhé polovině 19. století, in Tomáš Borovský – Libor Jan – Martin Wihoda (eds.), *Ad vitam et honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přítel a žáci k pětasedmdesátým narozeninám*, Brno: Matice moravská 2003, s. 393–404.

23 Srov. Marie Makariusová, Smíšená česko-německá manželství v Brně v letech 1850–1920, *Český lid* 75, 1988, č. 2, s. 100–105.

24 Srov. Jan Janák, Nationalität: „Brünner“. Nepublikovaný referát 2. kolokvia Studijní skupiny českých a německých historiků „Tschechen und Deutsche 1780–1947“, Bad Homburg 21.–24. 1. 1991; Otakar Nováček, *Brněnská plotna*, Brno 1929; Marie Krčmová, Formierung der Stadtsprache als Reflex von Kontakten zweier Ethnien, in *Leute in der Großstadt*, ed. Karel Altman, Brno: ČSAV 1992, s. 79–83; táž, Nářečí na Brněnsku, in Oldřich Sirovátka a kol., *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*, Brno: Doplněk 1993, s. 55–65.

25 Robert Luft, Die Mittelpartei des mährischen Grossgrundbesitzes 1879–1918. Zur Problematik des Ausgleichs in Mähren und Böhmen, in Ferdinand Seibt (ed.), *Die Chance der Verständigung. Absichten und Ansätze zu übernationaler Zusammenarbeit in den böhmischen Ländern 1848–1918*, München: R. Oldenbourg Vlg. 1987, s. 187–243.

šlo prostě o opožděnou přeměnu přednacionálního lokálního vědomí v národní, která ovšem mohla být představiteli druhé národně uvědomělé skupiny chápána jako zrada. Zrada na údajně českém původu byla vyčítána např. poslancům Emanuelu Proskowetzovi, Ferdinandu Heiderovi a Johannu Zajiczkoví, kteří však s uvědomělým češtvím nikdy neměli nic společného.²⁶ Jindy šlo opravdu o vědomý přechod z jednoho národně kulturního prostředí ke konkurenčnímu. To byl např. případ publicisty Jana Ohérala nebo Vratislava Kazimíra Šembery, syna významného českého patriota Aloise Vojtěcha Šembery, nebo podnikatele Otto Bauera či kameníka a sochaře Jana Tomoly. Jestliže v 60. a 70. letech tyto případy vzbuzovaly všeobecnou pozornost, protože se většinou jednalo o příslušníky vzdělaných bilingvních vrstev, později v éře rozvinutého nacionalismu se do soukolí konkurenčního zápasu mezi oběma národními hnutími dostaly i nejnižší společenské vrstvy. Jejich příslušníci navzdory svému jazykovému a etnickému původu zůstávali často národně vlašní nebo indiferentní, ale jako součást ekonomicky závislých sociálních skupin snadněji podléhali tlaku ekonomicky silnějšího národního prostředí. To při neúprosne logice nacionálního „boje“ a ideologie „národních ztrát“ a „národních zisků“ zvyšovalo zájem národních aktivistů o získání národně ohrožených, nerozhodnutých, indiferentních nebo vlašných.

Přechod etnických vztahů v nacionální byl na Moravě jako v jiných jazykově a etnicky smíšených zemích provázen zostřením nacionálních konfliktů. Zároveň však zde postupně převážilo přesvědčení o nutnosti řešit sporné stránky dohodu. Moravské vyrovnání (Mährischer Ausgleich) z r. 1905, označované česky též jako Moravský pakt, je toho dostatečně známým dokladem.²⁷ Tento nacionální kompromis, který byl tvořen čtyřmi zemskými zákony, otupil vzájemně třecí plochy, vnesl však do multietnického soužití silnou tendenci k národnostnímu oddělení a ohraničení ve všech oblastech veřejného života. Nešlo jen o národnostní rozdělení zemských institucí. Už dříve r. 1897 došlo k přeměně Hospodářské společnosti na národně rozdělenou Zemskou zemědělskou radu (Landeskulturrat), v r. 1906 k rozdělení Zemské školní rady a později k rozdělení lékařských a advokátních komor a v r. 1912 k rozdělení Zemské pojišťovny. S národním dělením institucí se prosadil i princip personální autonomie, který v konečném důsledku nutně vedl

26 Jiří Malíř, *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1918*, Brno: Masarykova univerzita 1996, s. 48.

27 Z bohaté literatury srov. Josef Kolečka, *Moravský pakt z roku 1905*, *Československý časopis historický* 4, 1956, s. 590–615; Horst Glassl, *Der mährische Ausgleich*, München: Fides 1967; Robert Luft, *Die Mittelpartei...*, s. 187–243.

k zesílení vnějšího tlaku na objektivní určení národní příslušnosti každého jedince, dosud v rakouském právu neznámé veličině.

Tento trend se zřetelně projevoval v úsilí o menšinové školy a zcela jasně také v některých ustanoveních Moravského vyrovnání. Zvláště zásada ve známém Lex Perek přispěla k tomu, že při přijetí dítěte do určité školy nebyla rozhodující pouze jeho jazyková způsobilost, ale postupně též národnost dítěte a tím i jeho rodičů: „*In die Volksschule dürfen in der Regel nur Kinder aufgenommen werden, welche der Unterrichtssprache mächtig sind.*“²⁸ Zřízení národnostních katastrů při volbách do zemského sněmu, do nichž se rozdělili voliči podle udané národní příslušnosti, přispělo k prohloubení národnostní autonomie na personálním základě, neboť každý volič tím, že se zapsal do české nebo německé voličské listiny, deklaroval svou národní příslušnost. V případě, že se ani pro jednu národnost nemohl rozhodnout, byla jeho národní příslušnost stanovena úředně. Z jazykově-etnické příslušnosti se začala vyvozovat národní příslušnost.

Otázka národní příslušnosti získala po Moravském vyrovnání na důležitosti, která v této době ve starém Rakousku a v tomto měřítku byla neobvyklá. Nyní nechyběly návrhy zákonů žádající dokonce zavedení úředního ověřování národnosti. Dne 26. 2. 1912 předložil český zemský poslanec Richard Fischer pilný návrh na vydání národnostního zákona, v němž se otevřeně požadovalo: „*Národnost každého občana v zemi budiž zjištěna hned po narození dle národnosti, k níž se otec, resp. nemanželská matka doznává, a budiž vyznačena v rodném listě.*“²⁹

28 Alfred Fischel (ed.), *Die mährischen Ausgleichsgesetze*, Brünn 1910, s. 147; *Zákony a nařízení zemská pro markrabství moravské*, 1906, díl 1, č. 1–4. Brno 1906, s. 50. Srov. též Hannelore Burger, *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918*, Wien: ÖAW 1996, s. 196. Srov. též Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, Wien–Köln–Graz: Böhlau Vlg. 1982, s. 322–336; Gerald Stourzh, *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918*, Wien: ÖAW 1985; Jiří Malíř, Die Lösung der Sprachenfrage in Mähren, in *Sprachenfrage und ihre Lösung in den Böhmisches Ländern nach dem 1848*, Ústí nad Labem: UJEP 1998, s. 119–134; Tara Zahra, The Battle for Children: Lex Perek, National Classification, and Democracy in the Bohemian Lands 1900–1938, in Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (eds.), *Moravské vyrovnání z r. 1905: možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě*, Brno: Maticе moravská 2006, s. 129–143; Jeremy King, The Effect of the Moravian Compromise: Jurists and National Classification, 1906–1914, in Jiří Malíř – Martin Rája (eds.), *JUDr. Václav Kounic a jeho doba*, Brno: Maticе moravská 2009, s. 317–326.

29 *Inhalt des Landtagsblattes über die Sitzungen des mährischen Landtags in der Zeit von 27. Dezember 1911 bis 27. Februar 1912 und am 23. Dezember 1912*, Brno–Brünn 1912, s. 34; František Bělehrádek, Školství menšinové a Ústřední Maticе školská, in *Česká politika*, díl. V, Praha: Jan Laichter 1913, s. 335–433, zde s. 388.

Paragraf 2 tohoto pilného návrhu zněl: „*Změna této národnosti jest do 14 let dítěte i se svolením rodičů nepřípustna.*“ Kvůli sporům o jazykovou a národní příslušnost se tak Morava v letech před první světovou válkou stala předbojovníkem snah o nalezení stále přesnějších kritérií k určení národní příslušnosti a identity. Zároveň se od subjektivního vnímání národní příslušnosti, kdy záleželo na rozhodnutí každého jedince, ke kterému jazykovému a národně politickému táboru se přikloní, přecházelo k objektivnímu nazírání, kdy např. při vyřízení žádosti o zápis dítěte do školy s jiným vyučovacím jazykem, než byl mateřský jazyk dítěte, nebylo dbáno na vůli rodičů, ale na objektivní znalost vyučovacího jazyka přihlašovaného dítěte.

V letech 1906–1914 nezůstalo jen u tendence k prosazení ohraničení národní državy ve všech oblastech života prostřednictvím právního určení národnosti každého jednotlivce. Ustanovení Moravského vyrovnání, které otevřelo cestu k národnostnímu oddělení a autonomii, byla v tajných dohodách mezi českou a německou poslaneckou reprezentací r. 1912 a 1914 doplněna dalšími kompromisními ustanoveními.³⁰ Ta vycházela vstříc požadavkům na národní ohraničení nejen v oblasti školství, zemských voleb a samosprávy, ale také ve finančních a hospodářských záležitostech. Většina bodů těchto ujednání stanovovala národnostní klíč pro zadávání zemských dodávek, staveb, prací a pro rozdělení subvencí a dotací.³¹

Tyto dohody ukazují, že obě hlavní národní společenství na Moravě dospěla v letech před válkou do stadia, kdy jejich vzájemné soužití bylo regulováno stále detailnějším a přesnějším systémem opatření. Ta na jedné straně rozšiřovala národnostní personální autonomii na stále širší okruh každodenního života a minimalizovala vzájemné třecí plochy v některých sférách života, na druhé straně omezovala svobodné rozhodování každého jednotlivce o vlastní identitě. Tento trend vedl k tomu, Morava se jako multietnický organismus lépe adaptovala na nové podmínky silícího nacionalismu. Čechům a Němcům na Moravě se na rozdíl od jiných národnostně smíšených zemí včetně Čech podařilo přijetím národnostního kompromisu r. 1905 dosáhnout určitého modu vivendi. Ověření jeho funkčnosti a životnosti v dlouhodobější perspektivě však zabránila první světová válka a její důsledky.

30 Srov. Jiří Malíř, *Národnostní klíč z r. 1914 v zemských hospodářských a finančních záležitostech – cesta k „druhému moravskému paktu“?* in Tomáš Dvořák – Radomír Vlček – Libor Výkoupil (eds.), *Milý Bore...! Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*, Brno: Matice moravská – Historický ústav AV ČR 2003, s. 137–145; Jiří Malíř, „*Druhé moravské vyrovnání*“ z r. 1914, in Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (eds.), *Moravské vyrovnání z r. 1905...*, s. 87–102.

31 *Geheimabkommen mit den Tschechen, Der Bauernbündler. Organ des Deutsch-mährischen Bauernbundes*, 10. 4. 1914, č. 67, s. 1; *Moravský pakt, Moravské listy* 31. 3. 1914, č. 37, s. 3.

Literatura

- Frolec, V.: Etnografické skupiny a moravanství, *Jižní Morava* 27, 1991, sv. 30, s. 223–258.
- King, J.: The Effect of the Moravian Compromise: Jurists and National Classification, 1906–1914, in J. Malíř – M. Rája (eds.), *JUDr. Václav Kounic a jeho doba*, Brno: Matice moravská 2009, s. 317–326.
- Kladiwa, P. – Gawrecki, D. – Kadlec, P. – Pokludová, A. – Popelka, P.: *Národnostní statistika v českých zemích 1880–1930. Mechanismy, problémy a důsledky národnostní klasifikace I*, Praha: NLN 2016.
- Kladiwa, P. – Pokludová, A. – Kafková, R.: *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914*, díl II/1–2, Ostrava: Universitas Ostraviensis 2008–2009.
- Kocman, P. – Teufel, H.: Od náboženství k národnosti – Přehled dějin židovské menšiny na Moravě do r. 1918, in *Morava jako zrcadlo Evropy. Etnické menšiny na Moravě do roku 1918*, XXXI. Mikulovské sympozium 2010, Brno 2011, s. 41–103.
- Kořalka, J.: *Češi v habsburské říši a v Evropě. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha: Argo 1996.
- Luft, R.: Die Mittelpartei des mährischen Grossgrundbesitzes 1879–1918. Zur Problematik des Ausgleichs in Mähren und Böhmen, in F. Seibt (ed.), *Die Chance der Verständigung. Absichten und Ansätze zu übernationaler Zusammenarbeit in den böhmischen Ländern 1848–1918*, München: R. Oldenbourg 1987, s. 187–243.
- Luft, R.: Nationale Utraquisten in Böhmen. Zur Problematik „nationaler Zwischenstellungen“ am Ende des 19. Jahrhunderts, in M. Godé – J. Le Rider – F. Mayer (eds.), *Allemands, Juifs et Tschèques a Prague – Deutsche, Juden und Tschechen in Prag 1890–1924*, Montpellier: Université Paul-Valéry 1996, s. 37–51.
- Malíř, J. – Řepa, M.: *Morava na cestě k občanské společnosti* (Dějiny Moravy III, sv. 2), Brno: Muzejní a Vlastivědná společnost v Brně – Historický ústav AV ČR 2018.
- Malíř, J. a kol.: *Biografický slovník poslanců Moravského zemského sněmu*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2012.
- Malíř, J.: Der mährische Landtag, in H. Rumpler – P. Urbanitsch (eds.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. VII/2, Wien: ÖAW 2000, s. 2057–2103.
- Malíř, J.: „Druhé moravské vyrovnání“ z r. 1914, in L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (eds.), *Moravské vyrovnání z r. 1905: možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě*, Brno: Matice moravská 2006, s. 87–102.
- Malíř, J.: Nacionalizace obecní samosprávy a limity demokratizace komunální politiky před rokem 1914 na příkladu Moravy, in *Documenta Pragensia XIV*, Praha: Scriptorium 1997, s. 75–93.
- Malíř, J.: *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1918*, Brno: Masarykova univerzita 1996.
- Malíř, J.: Problémy výzkumu národnostních menšin na příkladu německé menšiny na Moravě v 19. století, in *Morava jako zrcadlo Evropy. Etnické menšiny na Moravě do roku 1918*, XXXI. Mikulovské sympozium 2010, Brno 2011, s. 9–20.
- Malíř, J.: Země, stát a národ v české a německé politice na Moravě 1848–1918, in *Ústřední moc a regionální samospráva*, XXIII. Mikulovské symposium 1993, Brno 1995, s. 215–227.
- Miller, M. L.: *Moravští židé v době emancipace*, Praha: NLN 2015.
- Moravští židé v rakousko-uherské monarchii (1780–1918)*, XXVI. Mikulovské sympozium 2000, Brno 2003.
- Wandruschka, A. – Urbanitsch, P. (eds.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. III, 1–2, Die Völker des Reiches, Wien: ÖAW 1980.

Zahra, T.: The Battle for Children: Lex Perek, National Classification, and Democracy in the Bohemian Lands 1900–1938, in L. Fasora – J. Hanuš – J. Malíř (eds.), *Moravské vyrovnání z r. 1905: možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě*, Brno: Matice moravská 2006, s. 129–143.

Základní pojmy etnické teorie, *Český lid* 78, 1991, č. 4, s. 237–256.

Abstract

Moravia as a Multi-Ethnic Organism: Problems of Language and Identity in 1848–1918

The study deals with the development of linguistic, ethnic and international relationships in Moravia in 1848–1918 and their specific features. The focus is mainly on the complex relationships between Czech-speaking and German-speaking inhabitants of Moravia and the aspects that played a key role in them. These included a complicated settlement situation given by the mixing of Czech and German inhabitants (the numerous 'German linguistic islands'), the economic influence of Jewish inhabitants on international relations in linguistically diverse cities, the impact of social and economic status of various groups of inhabitants on their voting and political participation, the unevenness in the promotion of national identity and the effects of Czech-German international compromise of 1905. The application of the principle of personal autonomy led to alleviation of international tensions as well as an increased demand for legal determination of nationality.

Keywords

nation-building process, national identity, specific features of Czech-German relationships, Moravia in 1848–1918

Prof. PhDr. Jiří Malíř, CSc.

Historický ústav, Filozofická fakulta MU

Arna Nováka 1, 602 00 Brno

malir@phil.muni.cz